

Թե որքան մեծ է եղել Ռափայել Պատկանյանի և նրա երիտասարդ երկրպագուների երկկողմանի հոգեհարապատությունն ու սերը, այդ մասին է խոսում նաև հուշանվերների այն փոքրիկ, բայց մեծարժեք խումբը, որի գոյացման ու ճակատագրի մասին կամենում ենք խոսել այստեղ: Դրանց թիվը հավասար է 4-ի. մեկը բանաստեղծին են նվիրել Փարիզի հայ ուսանողները՝ 1866 թվականին, իսկ երեքը՝ Կոստանդնուպոլսի հայ երիտասարդները՝ 1888 թվականին: Նույն թվականին բանաստեղծն այդ չորս ընծաները միասին ուղարկում է Էջմիածին՝ Մայր Աթոռի թանգարանում պահելու: Դրանով էլ, ահա, ստացվում է մի փոքրիկ հուշարձանախումբ, որի մասին բավականին շատ է խոսվել ինչպես Ռափայել Պատկանյանի նամակներում, ժամանակի պարբերականներում, այնպես էլ տարբեր վավերաթղթերում: Այդ բոլորի վերաբերյալ պատշաճ տեղեկություններ կան հատկապես բանաստեղծի երկերի ժողովածուի 8-րդ հատորում:

Պետք է նկատել, սակայն, որ վերոհիշյալ աղբյուրներում առկա նշումները, նկարագրությունները, տվյալները մնացել են նախնական հաղորդումների և իրերի գոյության փաստն արձանագրելու մակարդակի վրա, մինչդեռ վաղուց քննվող հարցը ձեռք է բերել պատմագիտական արժեք և կարոտ է համապատասխան վերաբերմունքի: Բայց նախքան այդ՝ անհրաժեշտ է անդրադառնալ նշված հուշարձանախմբի մեջ մտած արժեքների ինչ լինելու, նվիրաբերման պարագաների, նրանց հետագա ճակատագրերի ու այժմ որտեղ գտնվելու հարցերին ու պատմությանը: Մանավանդ, որ այդ հարցերի զգալի մասն առայժմ պատասխան չունի: Անգամ հեղինակի երկերի 8-րդ հատորից, որը լույս է տեսել վերջերս (1974 թ.), չի կարելի իմանալ — կա՞ն, պահպանվե՞լ են այդ չորս հուշանվերները, եթե այո՞, ապա որտե՞ղ են գտնվում:

Քննվող հուշարձանախմբի գոյացման բուն սկիզբը կապվում է 1888 թվականի հետ, երբ Ռափայել Պատկանյանը հայրենի քաղաքից (Նոր Նախիջևանից) մեկնեց Կոստանդնուպոլիս: Հիշենք, որ այդ ժամանակները հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի համար ծանր և ճակատագրական ժամանակներ էին: Մի կողմից սարսափելի ձևեր էին ընդունել իսլամադավաններն ու ջարդերը, իսկ մյուս կողմից՝ խորացել էին ապատասիրական տրամադրությունները: Իսկ, ինչպես հայտնի է, Ռափայել Պատկանյանը այն խոշորագույն հեղինակություններից մեկն էր, որն իր քնարով մեծ դեր էր խաղում այդ տրամադրությունները վառ պահելու գործում:

Եվ ահա Կոստանդնուպոլսի հայ երիտասարդները կամենում են հանդիպել իրենց քաղաքում գտնվող բանաստեղծի հետ: Ըստ երևույթին, նրանք նախորդ տարվանից են սպասել իրենց մեծապատիվ հյուրին: Այդ հանդիպման վերաբերյալ պերճախոս հաղորդում է տպագրված «Մշակի» 1888 թվականի սեպտեմբերի 5-ի (№ 99) համարում: Այստեղ կարդում ենք, թե ինչպես Կոստանդնուպոլսի «Գատը գյուղի հայ երիտասարդությունը... ներկայացավ պ. Պատկանյանին Ղալաթիո Կեդրոնական վարժարանին մեջ: Պատգամավորությունը հանձնեց բանաստեղծին մի հույժ գեղեցիկ թանաքաման արծաթյա: Թանաքամանը, որ մի փոքրիկ սնդուկի մեջ է, բարակ գործ մ'է, մի կողմն թանաքի, մյուս կողմը փոշիի հատկացյալ, մեջտեղը մի դիցուհի՝ Աթենաս, մեկ ձեռքով պսակ մը բռնած, մյուս ձեռքով վահան մը, որո վրա գրված է Գամառ-Քաթիպա: Թանաքամանի պատվանդանի վրա գրված է նաև նուրբ գրերով. «Կ. Պոլսո Գատը գյուղի հայ երիտասարդությունն առ պ. Ռ. Պատկանյան. 1887, օգոստոսի 25»:

Այդ կաղամարի հետ միասին մի ոսկեփետուր գրիչ Ռ. Պ. գրերով: Սույն նվերները ներկայացուցին մասնավոր ուղերձով մը»:

Այդ նույն հանդիպման ժամանակ Ռափայել Պատկանյանն ստանում է մի ուրիշ նվեր ևս, որն իր պատմությամբ առավել ուշագրավ է: Նշված հաղորդման շարունակության մեջ կարդում ենք. «Թանաքամանն վերջ տրվեցավ մի պատկեր, որ խորին տպավորություն թողեց բանաստեղծին վրա: Այս պատկերը մի խեղճ մշեցվո պատկերն է: Տեղն էր ըսելու. «Եւ վքոյդ ի քոյոց քեզ մատուցանեմք»: Արդարն այդ պատկերը մի քանի տարի առաջ գծագրված է Գամառ-Քաթիպայի ներշնչմամբ: Գծագրիչը պ. Սրապյանն է: Պ. Գր. Նիկողոսյան, որո բերնին մեջ էր միշտ Գամառ-Քաթիպայի անունն, կարդաց օր մը պատկերահանին «Ղարիպ Մշեցին». այդ տողերը ցնցեցին պատկերահանը, որ բերան արավ այդ գորովալիւր և սրտահույս բանաստեղծությունը և վայն երգելով, վրձինն ի ձեռին նկարեց մշեցի դարիպ Մանուկ աղբար, հայու թշվառության այդ կենդանի պատկերը: Երբ պատկերը պարվեցին պ. Պատկանյանի աչաց առաջ, աչքերը լեցվեցան արտասուքով...»:

Նոր Նախիջևան վերադառնալուց անմիջապես հետո Ռափայել Պատկանյանն շտապում է Կոստանդնուպոլսից բերած վերոհիշյալ հուշանվերները (արծաթե թանաքամանը, ոսկե գրիչը և «Ղարիպ Մշեցին» յուղանկարը), ինչպես նաև 1866 թվականին Փարիզի հայ ուսանողներից ստացած նվերը (Փարոսի մետաղյա մանրակերտ ժամա-

Ա.ԱՍՏՈՒՐ ՄՆԱՑԱԿԱՆՑԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

„ՂԱՐԻՔ ՄՇԵՑՈՒ“ ԵՎ ՄՅՈՒՍՆԵՐԻ ՅԵՏՔԵՐՈՎ

ցուցով, ջերմաչափով և օդաչափով) ուղարկել Մայր Աթոռի թանգարանին: Կաթողիկոսն ստանում է դրանք և 1888 թվականի վերջերին գրած հատուկ կոնդակով տեղյակ պահում բանաստեղծին՝ արվատելով նրա արարքը:

Այսպիսով, հիշված չորս հուշանվերներից առաջանում է մեկ հետաքրքրող փոքրիկ, բայց իսկապես մեծարժեք հուշարձանախուժը:

Արդ, ո՞ր են այդ արժեքները:

Լուրջում: Այդ համատարած լուրջյան մեջ մեկ ծանոթ է միայն մի հարց: Խոսքը Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցի» 1928 թվականի մեջ Պետրոս Սրապյանին նվիրված հոդվածի (էջ 527—533) հետևյալ տողերի մասին է. «Ի՞նչ եղան, ո՞ր գնացին «Հայուհին» ու «Մանուկ Աղբարը»: Ռաֆայել Պատկանյանի չորս հուշանվերների պատմությունն այնքան է մշուշվել, որ ընթերցողը զգալի կռափի, թե վերոհիշյալ «Մանուկ Աղբարը» — մեկ հետաքրքրող «Ղարիբ Մշեցին» է: Ինչպես տեսանք, Պետրոս Սրապյանը 1882 թվականին, ներշնչված լինելով Ռաֆայել Պատկանյանի «Ղարիբ Մշեցին» բանաստեղծությամբ, կերտել է համապատասխան նկար՝ իբրև բնորոշ ունենալով Մուշից Կոստանդնուպոլիս տեղափոխված և ունեցուրկ Մանուկ Աղբարին: Այդ պատճառով էլ նշված նշկարն ունեցել է երկու անուն: Երկուսն էլ պատմական ու ճիշտ: Ավելացնենք, որ այդ նկարը գաղափարն ցուցակներում և հիշատակություններին մեջ հայտնի է նաև «Աղբառ հայ գյուղացի», «Վանեցի հայ մուրացիկ», «Մուրացիկը» և նման այլ կոչումներով:

Այժմ պատասխանենք այն հարցին, թե ինչ ճակատագիր ունեցան վերոհիշյալ չորս նվեր-հուշարձանները, և ո՞ր են այժմ նրանք: Խոստովանենք, որ մենք էլ հավանաբար չգրադվենք այս խնդրով, եթե Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի և նրա ձեռագրական նախկին խոշոր հավաքածուների պատմությունը շարադրելիս, չընկնենք համապատասխան հետքերի վրա: Դրանք տարբեր ցուցակներում կատարված նշումներ են, որոնք մերթ Ռաֆայել Պատկանյանի (Գամառ Բաթրայի) անունը տալով, մերթ էլ չտալով, նկատի ունեն Փարոս-ժամացույցը, «Ղարիբ Մշեցին», արձայն թանաքամանը և ոսկյա գրիչը:

Ռաֆայել Պատկանյանի վերոհիշյալ հուշանվերները միասին մնացել են Մայր Աթոռի թանգարանում մինչև 1915 թվականի սկիզբը: Այդ ժամանակ, համաշխարհային առաջին պատերազմի ըստեղծած վտանգի պատճառով, Էջմիածնի Մայր Աթոռի թանգարանի ընտիր արժեքները, ինչպես նաև Մատենադարանի բոլոր ձեռագրերը 140 սընդուկներով տեղափոխվում են Մոսկվա: Թանգարանային իրերը վետեղված են լինում այդ սնդուկներից 37-ի մեջ՝ հատուկ համարակալումով և պաշտոնական ցուցակներով: 1922 թվականին վերոհիշյալ բոլոր արժեքներն անվթար ու անկորուստ Մոսկվայից ետ են բերվում Էջմիածին: Կատարվում են հանգամանային ստուգումներ, կապվում են արձանագրություններ, և նշված արժեքներն անվերապահ տեղափոխվում են ըստ

պատկանելության: Այսպես, կառավարական որոշումների համաձայն, ձեռագրերը հանձնվում են Էջմիածնի պետական մատենադարանին, Մայր Աթոռի գույքը՝ Մայր Աթոռին, թանգարանային որոշ արժեքներ հատկացվում են Էջմիածնի Պետական թանգարանին, իսկ որոշ հուշարձաններ էլ ժամանակավորապես թողնվում են Մատենադարանի տրամադրության տակ՝ թանգարանային առավել պատշաճ հաստատությունների հանձնելու համար:

Ծանոթանալով մեկ հստակ բոլոր: փաստաթղթերին, համոզվում ենք, որ Ռաֆայել Պատկանյանի վերոհիշյալ հուշանվերները 1915 թվականին բաժանվել են միմյանցից և ունեցել տարբեր ճակատագրեր: Ըստ առկա ցուցակների, նշված 37 սնդուկներից № № 16 և 17 սնդուկների մեջ են պետեղված եղել նաև Ռաֆայել Պատկանյանի արձայն թանաքամանն ու ոսկյա գրիչը՝ երկու ուրիշ մեծարժեք թանաքամանների հետ միասին: Այդ ցուցակներում հիշատակություն չկա ոչ Փարոս-ժամացույցի և ոչ էլ «Ղարիբ Մշեցու» մասին: Պարզ է, որ դրանք մնացած են եղել տեղում: Հիրավի, համապատասխան նշումների ենք հանդիպում Մայր Աթոռում թողնված իրերի ցուցակում (անտիպ)՝ կապված 1917 թվականին:

Ռաֆայել Պատկանյանի արձայն թանաքամանի և ոսկյա գրչի կապակցությամբ առանձին հոգատարության ենք հանդիպում 1926 թ. կապված ցուցակներում և արձանագրություններում:

Ինչպես երևում է, հետագայում Մայր Աթոռի թանգարանն Էջմիածնի Մատենադարանին է հանձնել նաև Փարոս-ժամացույցն ու «Ղարիբ Մշեցին»: Ճիշտ է, մեկ չհաջողվեց գտնել համապատասխան փաստաթղթեր, սակայն, մենք անձամբ և Մատենադարանի ուրիշ երկարամյա աշխատակիցներ հիշում ենք, որ դեռևս 1940 թվականին Մատենադարանում էին գտնվում փարոսաձև մետաղյա մի հուշարձան՝ ժամացույցով և այլ գործիքներով, ինչպես նաև մի յուղանկար՝ աղբառ ծերունու պատկերով: Դրանք Մատենադարանում էին մինչև 1950—1960-ական թվականները, որից հետո հանձնվեցին այլ հաստատությունների: Ուստի գնացինք այդ հետքերով:

Նախ եղանք Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում: Այստեղ իսկույն սեղանին դրվեց Փարոս-ժամացույցը: Այն Ռաֆայել Պատկանյանի ֆոնդում պահպանվում է 601 համարի տակ: Նրա պատվանդանին փորագրված արձանագրությունն ասում է, որ բանաստեղծին է նվիրաբերվել նրա «երեսուն և հինգամյա հոբելյանին, Փարիզի հայ ուսանողներից: Հուլիս, 1866»: Չնայած այստեղ պահպանվում են Ռաֆայել Պատկանյանի անվան հետ կապված շատ իրեր, սակայն, դրանց թվում չկան ոչ «Ղարիբ Մշեցին», ոչ էլ թանաքամանն ու գրիչը: Այստեղ մեկ ցույց տվին բանաստեղծի մի հասարակ փայտյա գրիչը և մի փոքրիկ, դարձյալ հասարակ թանաքամանը՝ ամրացված գրչատուփի (պենալի) տարրին մասին:

Այնուհետև մենք եղանք Հայաստանի պետական պատկերասրահում և Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում: Պարզվեց, որ Մատենադարանում գտնված աղքատ ծերունու յուզանկարը հանձնված է եղել Պատկերասրահին, իսկ այստեղից էլ օգտագործման է տրվել թանգարանին: Այստեղ էլ, ահա, մենք կրկին հանդիպեցինք մեր հին ու սիրելի բարեկամին՝ «աղքատ ծերունուն»: Բայց արդյո՞ք դա մեր որոնած «Ղարիբ Մշեցին» էր, թե՞ մի այլ նկար: Մեծ եղալ մեր ուրախությունը, երբ այդ նկարի ստորին անկյունում տեսանք նկարչի՝ Պետրոս Սրապյանի ստորագրությունը և նկարի ստեղծման թվականը՝ 1882: Ուշագրավ է, որ քարտարանում այդ նկարն իր գույքահամարից (Ճ-3317/7292) բացի, ունի «Աղքատ հայ գյուղացի» անվանում և փակագրծված լրացուցիչ տեղեկություն՝ «Ղարիբ Մշեցի»:

Այսպես, ուրեմն, վստահաբար կարող ենք ասել, գտնված է Պետրոս Սրապյանի «Ղարիբ Մշեցին» կամ «Մանուկ Աղբարը», որն արցունք է կորզել Ռաֆայել Պատկանյանի աչքերից և ապրել մի ուրույն կյանքով: Ուստի և պատասխանված պիտի համարել «Ամենու տարեցոյցի» այն հարցումին, թե ի՞նչ եղավ, ո՞ւր գնաց «Մանուկ Աղբարը»: Միաժամանակ հարկ է առաջանում նկատել, որ այդտեղ «Ղարիբ Մշեցու» համար հիմք հանդիսացած բանաստեղծությունը ճիշտ չի նըշված: Նրա բուն հիմքը եղել է ոչ թե հեղինակի «Մշակ» (բեռնակիր) բանաստեղծությունը, այլ հենց՝ «Ղարիբ Մշեցին»: Այժմ, երբ հնարավոր է կողք-կողքի դնել նկարն ու հիմք-բանաստեղծությունը՝ լիարժեք բովանդակություն են ստանում և՛ մեկը, և՛ մյուսը՝ որպես իրենց ժամանակի հայ ազատագրական տրամադրությունների բյուրեղացումներ: Հիշենք բանաստեղծության սկիզբը.

Ես մշեցի ճամփորդ եմ հեռու տեղերեն,
Չեզ շատ բարև բերեր եմ հայի գեղերեն,
Ախպերքս ինձ դրկեցին դեպի էս կուման.—
(Մի վախճաք, չուզեմ ձեր մանեթն ու թուման).
Վարագա Սուրբ Խաչեն բերեր եմ ձեզ լուր.
Խղճացեք հայ ազգին. տվեք մեկ-մեկ թուր...

Իսկ ո՞ւր են արծաթյա թանաքամանն ու ոսկյա գրիչը: Հուսով ենք, որ ինչպես Մատենադարանից դուրս գրված Փարոս-ժամացույցն է գտնվում Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, «Ղարիբ Մշեցին» կամ «Մանուկ Աղբարն» է հանգրվանել Հայաստանի պետական պատկերասրահում (իսկ այստեղից էլ՝ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում), այնպես էլ թանաքամանն ու գրիչն են հանգչում թանգարանային որևէ հաստատության պահոցներում և սպասում իրենց հայտնաբերողին:

Առհասարակ նկատելի է մի էական բաց: Ռաֆայել Պատկանյանի և նրա հաջորդների նվիրաբերած բազմաթիվ հիշատակներ կան եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, որոնք բոլորն էլ, անշուշտ, ունեն իրենց ուշագրավ պատմությունը, սակայն այդ մա-

սին որևէ ուսումնասիրություն գոյություն չունի: Որոնումների ժամանակ Մատենադարանում մեզ հայտնի դարձած և 1917 թվականին կազմված Մայր Աթոռի թանգարանի գույք ցուցակում (անտիպ) հիշատակված իրերի մեջ նկատելի են նաև Ռաֆայել Պատկանյանի անվան հետ կապվող զանազան իրեր, որոնք, սակայն, չունեն որոշակի նշումներ: Կարծում ենք, որ գրականագետների և թանգարանային աշխատողների պարտքն է հետա-մուտ լինել այդ հուշարձանների պատմության շարադրմանը: Դրանք արվեստագիտական ու հնագիտական նշանակությունից բացի, մեծապես օգտակար են համապատասխան ստեղծագործությունների ճիշտ գնահատման առումով: Հիշենք «Ղարիբ Մշեցին» բանաստեղծության, համապատասխան նկարի և 1880-ական թվականների հայ ազատագրական տրամադրությունների կապը:

Ինչպես հայտնի է, այդ թվականներին Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի վիճակը նորից վատթարացել էր՝ կապված ռուս-տաճկական պատերազմների (1877—1878 թթ.) և նրանց հաջորդած դիվանագիտական նենգ հարաբերությունների հետ՝ թելադրված եվրոպական մի շարք պետությունների կողմից: Փակվել էին հայկական դպրոցները, թերթերը, սաստկացել՝ բռնությունները, թալանն ու ջարդերը: Դրան հակառակ, հայ ժողովրդի մեջ ավելի էին բորբոքվում ազատագրական պայքարի տրամադրությունները: «Այս գործում առանձնապես մեծ դեր խաղացին հռչակավոր գրող Բաֆֆին, հայտնի բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանը և նշանավոր հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին» («Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևանի պետական համալսարան, 1972, էջ 363—371): Այս իրողության փայլուն արտահայտություններից մեկն էլ Պետրոս Սրապյանի «Ղարիբ Մշեցին» նկարն է, որով Ռաֆայել Պատկանյանի համանուն բանաստեղծությունը կյանք էր մտնում մի նոր կերպարանքով և մի նոր թարմությամբ: Համանուն տրամադրությունների արտահայտություն են եղել նաև բանաստեղծին նվիրված արծաթյա թանաքամանն ու ոսկյա գրիչը: Հավանաբար առավել բացորոշ խոսքի կիսնդիպեինք այն ուղերձում, որը Կոստանդնուպոլսի երիտասարդությունը բանաստեղծին է հանձնել այդ հուշանվերների հետ, բայց որի տեղն առաջմ անհայտ է: Պետք է կարծել, որ դա էլ էջմիածին է առաքվել նույն 1888 թվականին և այժմ հանգչում է արխիվային ինչ-որ թղթապանակի մեջ՝ սպասելով իր լույս աշխարհ գարուն:

Վերջում կկամենայինք մեր խորին շնորհակալությունը հայտնել նրանց, ովքեր օգնեցին մեզ վերևում նշված որոնումների ժամանակ, մանավանդ, Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի երիտասարդ մասնագետ Գոհար Խաչատրյանին, որ կարողացավ մեր տված որոշ տեղեկությունների համաձայն, թանգարանի պահոցներից լույս աշխարհի հանել «Ղարիբ Մշեցին»... Ցանկալի է, որ այդ նկարն առնվեր պատշաճ շրջանակի մեջ և, առնչին անգամ ամբողջացվող իր պատմությամբ, ներկայացվեր թանգարանի այցելուներին: